

Dr Latinka PEROVIĆ

STOJAN NOVAKOVIĆ O SRPSKOM RADIKALIZMU

U Beogradu je 24. oktobra 1907. godine umro Pera Todorović, navršivši tek 55 godina. Tadašnjim generacijama on je bio najviše poznat kao novinar na rđavom glasu zbog svoje službe kralju Aleksandru Obrenoviću. Prema Slobodanu Jovanoviću, bilo je čak zazorno sretati se s njim. Povodom svog jedinog razgovora koji je imao sa Todorovićem u vreme rada na studiji o rodonačelniku srpskog socijalizma Svetozaru Markoviću 1902. godine, Slobodan Jovanović je, 30 godina kasnije, napisao: "Idući na sastanak s njime, ja sam se mogao zameriti mnogim ličnim prijateljima koji su stajali u opoziciji prema vladi Cincar-Markovićevoj."¹ Ovaj oprez tada mladog naučnika da se tokom rada na studiji o Svetozaru Markoviću sretne sa jednim od najbližih Markovićevih saradnika izgleda čudan, ali je objašnjiv.

Todorović je pripadao prvim srpskim socijalistima, uređivao je prvi socijalistički časopis u Srbiji (*Rad*) i ispunjavao stranice socijalističkih listova (*Javnost*, *Nova javnost*, *Oslobođenje*, *Staro oslobođenje*). Bio je suđen i da bi izbegao zatvor, otišao je u srpsko-turski rat 1876. godine. Sledile su godine emigracije u Novom Sadu, gde je izdavao časopis *Straža*, zatim, u Beču i Parizu.

Todorović se u Beograd vratio krajem 1880. godine, posle pada liberalne vlade i amnestije političkih osuđenika. Bio je jedan od pokretača lista *Samouprava* i njeno prvo pero. U isto vreme je i jedan od organizatora Narodne radikalne stranke, koja je svoj program objavila u prvom broju lista *Samouprava*, 8. januara 1881. godine i povelu borbu za promenu Ustava od 1869. godine.

Timočka buna 1883. godine, koju je podsticalo vođstvo Narodne radikalne stranke, a ubrzao kralj Milan nepriznavanjem pobede radikala na izborima iste godine, dovelo je do krvavog obračuna sa pobunjenicima. Na

---

¹ Slobodan Jovanović, *Pera Todorović* u: "Političke i pravne rasprave", knjiga I, Sabrana dela, Beograd 1932, str. 395.

prekom sudu u Zaječaru, koji je sudio "po uverenju", Todorović je osuđen na smrt. Kazna je, milošću kralja Milana, zamenjena desetogodišnjom robijom. Tada dolazi do preloma. Todorović je mirnije prihvatao pomisao na smrt od perspektive života na robiji i naročito posle nje.

Iz zatvora, okovan, Pera Todorović piše pismo kralju Milanu, u kome brani stranku i poziva kralja Milana na kompromis s njom.² Tu ponudu kralj Milan će prihvatiti tek posle poraza Srbije u ratu sa Bugarskom 1885. godine. Njegova poseta Peri Todoroviću u zatvoru i spremnost na saradnju koju je izrazio Todorović u sporazumu sa ostalim prvacima Narodne radikalne stranke u zatvoru, ponovo su izveli stranku na pozornicu političkog života Srbije.

Pošto je kralj Milan oslobodio sve uhapšene radikale, stranka čiji je vođa Nikola Pašić još bio u emigraciji, okreće leđa Peri Todoroviću i optužuje ga za izdaju. Političku diskreditaciju trebalo je ojačati i moralnim poniženjem Pere Todorovića. Tako je on optužen i suđen za "protivprirodni blud".

Odbačen od stranke, Todorović nastavlja borbu preko listova koje pokreće (*Samouprava*, *Radikal*) i uspostavlja odnose sa kraljem Milanom, a zatim sa kraljem Aleksandrom. Raniji Todorovićeви politički prijatelji su taj odnos videli kao puko najamništvo. Ali ta optužba je bila više izraz straha od Todorovićeвог pera, koji je odlično poznao stranku i njene prvake, nego od mogućnosti da on svoje prijateljstvo sa Obrenovićima iskoristi protiv stranke.

Todorović je nastavio da živi pišući. Jedni kažu da je bio skriboman, drugi to poriču, ali nisu spremni da priznaju da je Todorović bio pisac po vokaciji. Ipak, to je veoma raznovrstan opus: romani, dnevници, memoari, putopisi, feljtoni, članci, književna kritika. Naučni skup posvećen Todoroviću, koji je u organizaciji Instituta za književnost i umetnost u Beogradu, održan 24. i 25. decembra 1997. godine, razlistao je njegov književni, novinarski, prevodilački, izdavački rad, da bi zaključio da je proučavanje njegovog dela tek započelo.

Na isti način dao bi se razlistati i njegov politički rad. Ali taj rad bi se mogao protumačiti tek temeljnim istraživanjem ključnog razdoblja u istoriji Srbije, druge polovine XIX veka. I, razume se, nastavljajući sa objavljivanjem ostavštine ne samo Pere Todorovića nego i njegovih savremenika. Tada bi tek mogla biti rešena jednačina političkog rada Pere Todorovića, koja još sadrži više nepoznatih.

Prećutkivan od svojih savremenika, Todorović je postao predmet pažnje tek u studiji Slobodana Jovanovića, nastaloj samo dva meseca posle Todorovićeve smrti.³ Kasnije, u okviru svojih *Političkih rasprava*, Slobodan

2 Latinka Perović, *Pisma Pere Todorovića i Dragiše Stanojevića kralju Milanu*, Miscellanea, Beograd 1990, sveska XX, str. 37-87.

3 Studija Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću objavljena je u *Srpskom književnom glasniku* 1908. godine, a zatim u prvom izdanju njegovih sabranih dela. Vid. Slobodan Jovanović, *Pera Todorović. Političke i pravne rasprave*, knjiga I, Beograd 1932, str. 301-403.

Jovanović je objavio još dva teksta o Peri Todoroviću. Prvi je *Dodatak* studiji o Svetozaru Markoviću sa naslovom *Jedan razgovor s Perom Todorovićem*. Taj tekst je pisan 30 godina posle Jovanovićevog susreta s Todorovićem. "Beleške, koje sam", kaže Jovanović, "uzeo neposredno posle ovog razgovora propale su u ratu."⁴ Ovo sada pisano je po sećanju i saopštava se više zbog psihološkog, nego zbog istorijskog interesa."⁵

Psihološki značaj mogao bi se naći u krugu koji je, po Jovanoviću, Todorović sastavio: od ideološkog fanatika do najamnika.

Drugi tekst predstavlja *Pogovor* knjizi *Političke i pravne rasprave*, koja sadrži i Jovanovićeve studije o Svetozaru Markoviću i Peri Todoroviću.

On je pokušao da uperi svetlo na obojicu iz ugla svoga vremena i da utvrdi njihov odnos prema boljševicima, koji su u vreme izlaska njegovih sabranih dela već bili tvrda ruska stvarnost, sa pristalicama u svim zemljama sveta.

Jovanović je nalazio da su i Marković i Todorović "bili đaci ruskih socialista šesetih godina, koji se u neku ruku mogu smatrati kao preteče današnjih boljševika".⁶ Kod Markovića je nalazio i sličnosti i razlike sa boljševicima, ali je smatrao da su razlike veće. U isto vreme tvrdio je da je "Todorović bio bliži boljševicima od Markovića".⁷ Osnovu za ovu tvrdnju nalazio je u Todorovićevom shvatanju radikalnog pokreta kao seljačke diktature. Čak i da je tako, postavlja se pitanje da li je Todorović stvarni ideolog i jedini zastupnik orijentacije koja je u klici, kako smatra Jovanović, sadržala boljševizam. Da li se studija Slobodana Jovanovića iz 1908. godine može razumeti kao pokušaj njegovog objašnjenja samo Todorovićeve ličnosti? Sa ovog stanovišta izuzetno je zanimljivo kako je pomenutu studiju Slobodana Jovanovića razumeo iskusni, obavešteni i uvek odmereni Stojan Novaković.

U Arhivu Srbije, u Ličnom arhivu Stojana Novakovića, pod brojem 542 sačuvan je nenaslovljeni i neobjavljeni prikaz Stojana Novakovića studije Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću. Taj prikaz je opširno citiran na drugom mestu i data su moguća tumačenja zbog čega on nije objavljen.⁸ Ovde se tekst Stojana Novakovića objavljuje prvi put u celini. On doprinosi napora istoričara u rasvetljavanju jednog od ključnih pitanja moderne istorije: ideologije radikalizma, karaktera i razvoja Narodne radikalne stranke.

* * *

"Nedavno je g. Slobodan Jovanović u svojoj majstorskoj studiji o Peri Todoroviću (kojoj je i "Dnevni List" svoje stranice otvorio) jasno pokazao kako

4 Reč je o Prvom svetskom ratu.

5 Slobodan Jovanović, *Pera Todorović*, ... , str. 394.

6 Isto, str. 467.

7 Slobodan Jovanović, *Pera Todorović*, str. 410-411.

8 Latinka Perović, *Dela Pere Todorovića kao istorijski izvor*, Naučni skup "Pera Todorović 1907-1997", Institut za istoriju književnosti i umetnosti, Beograd 1997.

se zametnula, razvila i kakvim sredstvima umnožila Radikalna Stranka u Srbiji. Razne, većinom nezrele misli, pomešane sa slobodnjačkim idejama zapada i ruskih revolucionarnih koterija, dobra želja o slobodi i samoopredeljenju naroda, verovanje (najpogrešnije od svijuu) da se revolucijom, ili uopšte neredom, fanatičnom mržnjom na današnji poredak i njegove nosioce, može nešto stvoriti ili unaprediti, raširili su stranku i brzo i lako. Srpska je narodna narav lakoverna, sujetna i veoma nepraktična. Ima u njoj i dobra doza idealizma.⁹ Srbin hoće da je napred, da je prvi. Recite mu za najpametniju stvar da je nazadna, da je konservativna, on će je omrznuti samo iz stida, da ga neko ne nazove nazadnjakom, pa je toga radi, neće čak ni ispitati kako treba. I ko je mogao ostati i dalje među naprednjacima ili među liberalima kad se javila jedinospasna teorija radikalizma sa svojim vođima koji nisu verovali ni u što, koji su osuđivali sve, koji su tražili da se sve popravi, promeni, iskoreni u korist i na blagostanje naroda?

Na ovu žicu, u njenim najčistijim potezima, prionulo je ili se navezalo deset puta više svakojakih elemenata iz onog opšteg mutljaga koji vri kao gust i debeo talog u svakoj masi narodnoj, a koji je u maloj balkanskoj državi, novoj, sirotnoj, častoljubivoj imao još i osobite karakteristike balkanskih zemalja. Ostalo je tu mnoštvo zla semena i iz Vizantijskog i iz Turskog Carstva, koje ni nova škola ni nova prosveta još nisu mogli ni da dotaknu. I kad je tako omašćena i progrušana gomila doprla, na posletku, do vlasti, od prvih pokretača i vođa ostali su samo ljudi s memoarskim uspomenama. Ljudi s idealima odavno je bilo nestalo iz te gomile. Oni su se pokretači (koliko ih je bilo ostalo) načinili vođi, a gusta masa koja je pošla za njima i za njihovim mnogobrojnim pristalicama u narodu. Niti su te vođe više predstavljale više one idejalne pristalice Svetozara Markovića ili Pere Todorovića, niti je među njihovim pristalicama bilo o tome pomena. Ali je tu bila gusta, mnogobrojna masa, i pred njom su bili njeni vođi. Borba je bila naperena protiv vlasti, i u njoj je masa mislila sa svim drugo nego njeni vođi, ali ni vođi nisu bili vođi nego po imenu; težnje su diktovane ne od njih nego od mase. S političkim uspomenama negdašnjega vremena vezale su se sa svim drugojačije stvari. Uz koterije su prionuli ne samo antidinastički prohtevi (bez kojih u Srbiji nikada nije) nego opštinska i lokalna politika. Od osnovnih ideja radikalizma bili su kao zemlja i nebo razdaleko osnivači i vođi i oni koji su se pod tu zastavu upisali misleći da unaprede svoje interese u kući i u opštini kada družina do vlasti dođe. S toga je i danas u opštini težište svake radikalne borbe.¹⁰

I kada je posle krvave noći od 29 maja 1903 radikalima došla sva vlast u ruke; kada su oni oglasili se za dinastičku stranku na koju jedino treba da

9 Ovu rečenicu Novaković je naknadno dodao i ispisao je na margini.

10 Posle ovog pasusa, Novaković je napisao pa precrtao sledeći pasus: "Privukavši gomile sveta po selima opštinskom politikom uza se radikalizam se i sam izgubio u sitnicama, u ličnom nadmetanju i u težnjama za zadobijanjem vlasti ili održanjem vlasti".

se naslanja nova Karađorđeva dinastija – družinski su interesi izbili na prvi vidik, a sav se politički idealizam spustio u zaborav. Od ministra do birova sva se vlast nađe u radikalskim rukama. I sudovi, i opštine pretresoše se toga radi. I razume se da se sva dobit, koja se mogla zaraditi liferacijama ili koncesijama morala naći u radikalskim rukama. Javni interesi potisnuti su savršeno nazad, da napred izbiju interesi družine i koterija. Služba posta radikalska tekovina, i ko se ničim drugim nije mogao zadovoljiti, smeštao se u službu. Po poznatoj narodnoj poskočici, “Plati porez za mene, pa da glasam za tebe”, uz koju se igra kolo Radikala i politika, i program, i težnja, i zadatak, i duh stranke. Ko nije radikal – nije građanin srpski, nije Srbin uđe u praksu u svoj gruboći i nagoti. Mladim ljudima nisu mogle obezbediti karijeru ni najsjajnije sposobnosti, ako se ne bi upisali u radikale.

Razume se da u našem veku, gde je ceo svet postao otadžbina obrazovanih ljudi,¹¹ gde su mnogogodišnjom praktikom pojmovi već i u nas prečišćeni, ovako ići nije moglo. Osim opšte osude iz naroda i osobito iz inteligencije, diže se vika toga radi i između samih radikala. Još ranije odvojeni od opšte radikalne grupe, samostalni radikali počеше se još 1903 kandidovati zasebice i pored svih pokušaja da sa svojom starijom grupom zajedno rade, ne pristadoše nikad u jednu grupu s njima.¹² Mora im se priznati da oni, najbolji poznavaoци svojih starijih drugova, najviše danas ističu njihovu beznačelnost, njihovu isključivost, i njihovu neograničenu odanost svojim ličnim interesima. I pošto u današnjoj skupštini stariji radikali broje sad 85 (gde je oko 15 sumnjivih ili drugim partijama otetih) a mlađi 48 glasova, oni oboje broje 133 od 160 glasova u Narodnoj Skupštini. Taman broj za jaku, silnu većinu¹³

Ovu knjigu možemo iskreno preporučiti našim čitaocima. Može se dogoditi da će neki od naših čitalaca naći u njoj stvari s kojima se ne slažu, ali neka ne okrenu glavu od knjige zato što im se u njoj ovo ili ono ne dopada. G. Slobodan Jovanović misli svojom glavom. A to je ono što treba više svega poštovati. Ko se s njim ne mogne svuda složiti, neka promisli i drugi i treći put o tom predmetu. Može se dogoditi da će se složiti g. Jovanovićem. Mi moramo da stresemo sa sebe istočnu etargiju, mi moramo misliti i sami i onda pred svakoga iskače osobeno mišljenje. Ali je cela knjiga opet zato skroz nova i skroz originalna. Naša pošta piscu koji se ni (verovatno i – L.P.) u obliku ni (verovatno i – L.P.) u osnovi vodio samo svojim suđenjem i samo svojom glavom i nije se ugledao ni na koga.¹⁴

11 Ovu umetnutu rečenicu Novaković je ispisao na margini.

12 Samostalna radikalna stranka stvorena je iz Narodne radikalne stranke 1901. Na izborima iste godine dobila je 14 poslanika.

13 Novaković je dovde pisao mastilom i nije na kraju rečenice stavio tačku, a nije ni stranicu završio.

14 Ovaj pasus Novaković je napisao olovkom i na posebnoj stranici.